

מתוך : תורה דרך ארץ- מסכת מכות, בית מאיר תשס"ז, עמ' 293-310
הרב יהודה זולדן

החובה הציבורית לתקינות הדרכים והנגשתם

(מכות י ע"א - ע"ב)

- א. הכשרת הדרכים לטובת הרוצחים בשגגה בדרכם לעיר המקלט
 1. שילוט
 2. טיב הדרך
- ב. הדאגה לתקינות הדרכים באחריות בית הדין, ובביצוע השלטונות
- ג. מאבק בתאונות הדרכים
- ד. הנגשת דרכים לאוכלוסיות עם צרכים מיוחדים

א. הכשרת הדרכים לטובת הרוצחים בשגגה בדרכם לעיר המקלט

על בית הדין מוטל לוודא שהדרכים לעיר המקלט מוכנות ומוכשרות, ולרוצח בשגגה יהיה קל באופן יחסי להתמצא בדרכים ולהגיע לעיר המקלט. חובות אילו באות לידי ביטוי בכמה מישורים:

1. שילוט

בדרכים יש להניח שלטי הכוונה ברורים המפנות לעיר המקלט. כך נאמר במשנה במכות ט ע"ב:

ומכוונות להן דרכים מזו לזו שנאמר "תכין לך הדרך ושלשת" (דברים יט, ג)

במדרש, במדבר רבה (וילנא) פרשה כג, יג, מופיע כך:

כיון שעמד משה, ואמר לו הקב"ה: "והקרייתם לכם ערים" (במדבר לה, יא), אמר משה: רבש"ע, זה שהרג נפש בשגגה, בצפון או בדרום, מניין יודע היכן ערי מקלט שיהא בורח לשם? אמר לו: "תכין לך הדרך" תכין לך הדרך שלא יהיו טועים וימצא אותו גואל הדם ויהרגהו ולו אין משפט מות. עוד אמר לו [=משה]: היאך? אמר לו [=הקב"ה]: העמד להם איסטליות מכוונות לערי מקלט שיהא יודע לילך לשם. ובכל איסטליות רשום עליה: רוצח לערי מקלט, שנאמר: "תכין לך הדרך".

בגמ' במכות י ע"א – ע"ב מבואר איך היו מכוונים את הדרכים:

ומכוונות להם דרכים וכו'. תניא, ר' אליעזר בן יעקב אומר: 'מקלט' היה כתוב על פרשת דרכים, כדי שיכיר הרוצח ויפנה לשם. אמר רב כהנא: מאי קרא? "תכין לך הדרך" עשה [לך] הכנה לדרך.

בנוסח התוספתא במכות ג, ה מבואר עוד:

ר' אליעזר בן יעקב אומר: כותבין 'מקלט' 'מקלט' על פרשת דרכים, כדי שיהא רואה, וגולה לערי מקלט.¹

¹ ר' אליעזר בן יעקב חי בזמן הבית השני (יומא טז ע"א) והוא כנראה מתאר מה היה כתוב על שלטי ההכוונה "מקלט היה כתוב". על ערי מקלט בבית שני, ראה: שמואל קליין, "ערי הכהנים והלויים וערי המקלט", קובץ החברה העברית לחקר הארץ ועתיקותיה, ירושלים תרצ"ה, עמ' 81-107. במדרש במדבר רבה (וילנא) פרשה כג, יג (וכן בנוסח שמדרש תנחומא [בובר] פרשת מסעי סימן ח), נאמר שהקב"ה מצוה את משה: "רשום עליה: רוצח לערי מקלט". בנוסח מדרש תנחומא (ורשא) פרשת מסעי סימן יא: "רשום לך: הדרך לערי מקלט". מכאן ניתן להסיק שאין חובה לכתוב נוסח מסוים ואחיד. המטרה היא ששלטי ההכוונה יהיו ברורים ובהירים לרוצח בשגגה שנס.

ובתלמוד ירושלמי במכות ב, ו מובא גם כן נוסח התוספתא, ועל כך הוסיף ר' אבין :

אמר רבי אבון : כמין יד היתה מראה להן את הדרך.

בכל פרשת דרכים, בכל צומת משמעותית, יש להניח שילוט ברור שנראה היטב לעין, המפנה למקום עיר המקלט. הכיתוב עליו היה : "מקלט", והיה מצויר חץ, כמין יד, המראה את הדרך. לא בטוח שהיו עמודי שילוט תיקניים כפי שיש לנו כיום, אך רש"י (מכות י ע"ב) מסביר ש : "בכל מקום שהיו שני דרכים מפוצלים, אחד פונה לעיר מקלט, היה עץ תקוע באותו דרך וכתוב בו : 'מקלט' ". יתכן שכונתו לעמוד עץ או לעץ ממש, אך מכל מקום היה על בית הדין לדאוג לכך שיהיה עץ – עמוד שכזה בכל צומת משמעותית, עליו יש שילוט ברור המכוון לעיר המקלט.

במדרש בדברים רבה (ליברמן) פרשת ואתחנן ד"ה לנוס שמה רוצח, מופיע שהשילוט היה נכתב במספר שפות :

"לנוס שמה רוצח" (דברים ד, מב), וכי מכיר היה הרוצח לילך לערי מקלט אם הרג בשגגה, ואם היה אדם מארץ רחוקה מה היה עושה? האך היה יודע אי זו היא עיר ערי מקלט? אמר ר' יעקב : מילין מילין קבועין בדרך, והיה כתוב עם כל אחד ואחד בשבעים לשון, והיה הרוצח רואה ויודע.

על פי האמור בילקוט שמעוני תהילים רמז תשב, לא רק בצמתים מרכזיים היה שילוט, אלא לעיתים קרובות יותר :

רבי אבין בשם רבי יעקב אמר : על כל מיל ומיל היה עומד בורגן, ועל כל בורגן ובורגן היה עומד ציון, והיתה ידו של ציון עקומה, והיה מראה להם להיכן הוא עיר מקלט.

בורגן - זהו מגדל שמירה, מעין סוכות מוגבהות. המשמעות היא שבכל מיל (= כקילומטר) היה שילוט ברור, בכמה שפות, במקום גבוה ובולט, המכוון לעיר המקלט.

על חובת השילוט והכוונה לעיר מקלט, מובא בסוגייתנו בשמו של רב חמא בר חנינא, מסקנה חינוכית ומוסרית גם לצדיקים, לא רק לכאלה שרצחו בשגגה. רב חמא, היה פותח את השיעור שעסק בפרשת רוצחים בשגגה בדרשת הפסוק : " טוב וישר ה' , על כן יורה חטאים בדרך" (תהילים כה, ח), אם לחטאים יורה, קל וחומר לצדיקים". ביחס לחוטאים – הרוצחים, נדרש הפסוק כפשוטו. הקב"ה מצוה לכווין – להורות להם את הדרך לעיר המקלט, שעצם ההיקלטות בה יש בה מימד של כפרה ותשובה. והדרשה המוסרית היא, שאם לרוצחים בשגגה מורה הקב"ה דרך תשובה, בודאי שגם לצדיקים יש דרך תשובה גם כן.

2. טיב הדרך

בית הדין אחראים לא רק על שילוט בהיר והכוונה. עליהם לוודא גם שהדרך עצמה היא נוחה ונגישה לרוצחים. על הפסוק שהובא לעיל : תכין לך הדרך", נדרש במדרש הלכה, בספרי דברים פיסקא קפ, ג :

"תכין לך הדרך" - תכין לך סטרטיאות (=דרכים) שיהיו מפורשות לתוכה.

הדרכים לעיר המקלט צריכות להיות מפורשות, (לפי נוסחאות אחרות : מפולשות) - חלקות ונוחות.

בגמ' בבבא בתרא ק ע"א-ע"ב, נאמר שהדרכים המובילות לעיר מקלט היו רחבות במיוחד :

דרך ערי מקלט - שלשים ושתיים אמות. אמר רב הונא: מאי קראה? דכתיב: "תכין לך הדרך" דרך - הדרך.²

לא סתם דרך, אלא: "הדרך", דרך מיוחדת לרוצחים בשגגה. לדברי הרמב"ם, היה גם תאריך מסוים בשנה, בו בית הדין היה יוצא ובודק את טיב הדרכים לערי המקלט. מקור דבריו הוא במשנה בשקלים א, א בה נאמר: באחד באדר משמיעין על השקלים ועל הכלאים בחמשה עשר בו קורין את המגילה בכרכין ומתקנין את הדרכים ואת הרחובות ואת מקואות המים ועושין כל צרכי הרבים. ע"פ התוספתא בשקלים א, א תיקון הדרכים בתאריך זה הוא בשל העובדה שהחורף עומד להסתיים ויש לתקן את הנוקים שנגרמו מהגשמים והרחובות לטובת עולי הרגלים: בחמישה עשר בו (=אדר) שלוחי בית דין יוצאין ומתקנין את הדרכים, ואת הרחובות שנתקלקלו בימות הגשמים, כדי שיהיו מתוקנין לשלושה רגלים.³ אך הרמב"ם בפירושו למשנה (שקלים שם) מפרש את מטרת תיקון הדרכים בהקשר של רוצח בשגגה:

ותיקון הדרכים והרחובות, הוא שמכבשין אותן ומישרין אותן ועושין גשרים על הנחלים, כדי שאם יברח מכה נפש בשגגה לא יהיו לו מעצורים לעכבו וירדפנו גואל הדם ויהרגנו, וזה הוא ענין אמרו יתרומם ויתהדר "תכין לך הדרך". הרמב"ם בהלכות רוצח ח, ה-ו הרחיב וסיכם את האמור בגמרא ובמדרש ההלכה:

וחייבין בית דין לכון הדרכים לערי מקלט, ולתקן אותם ולהרחיבן, ומסירין מהן כל מכשול וכל תקלה ואין מניחין בדרך לא תל ולא גיא ולא נהר אלא עושין עליו גשר כדי שלא לעכב את הבורח לשם שנאמר: "תכין לך הדרך", ורוחב דרך ערי מקלט אין פחות משלשים ושתיים אמות, 'ומקלט' 'מקלט' היה כתוב על פרשת דרכים כדי שיכירו הרצחנים ויפנו לשם. בחמשה עשר באדר בכל שנה בית דין מוציאין שלוחים לתקן הדרכים וכל מקום שמצאוהו שנתקלקל מתקנים אותו, ובית דין שנתרשלו בדבר זה מעלה עליהן הכתוב כאילו שפכו דמים.⁴

חובה זו מוטלת על בית הדין, ואם הם התרשלו בדבר הרי הם כשופכי דמים! לדברי הרב יעקב עטלינגר, ערוך לנר- מכות ט ע"ב, הרמב"ם חזר על חובת יישור הדרכים והכשרתם, גם בהלכה שאחרי כן, ומסיבה אחרת. הרמב"ם בהל' רוצח ח, ז כותב: וכן מושחין בין כל עיר ועיר מערי מקלט בתחילת הפרשתן עד שיהיו משולשות בשווה שנאמר: "תכין לך הדרך ושלושת את גבול ארצך" דברי הרמב"ם הללו מבוססים על הגמ' במכות ט ע"ב העוסקת במיקום ערי המקלט, הלומדת שהמרחק הגיאוגרפי בין ערי המקלט צריך להיות שווה: ושלושת - שיהיו משולשין, שיהא מדרום לחברון כמחברון לשכם, ומחברון לשכם כמשכם לקדש, ומשכם לקדש כמקדש לצפון.

² הבריייתא שם עוסקת באדם המוכר לחברו דרך בתוך השטח שלו. רוחב הדרך שעל המוכר לתת לקונה תלוי בייעוד הדרך. אם דרך שדה עוברת הדרך לעיר המקלט, רוחב הדרך הוא שלושים ושתיים אמות.

³ בגמ' בסנהדרין יא ע"א נאמר גם שאם לא הספיקו לתקן את הדרכים, זו עילה לעבר את השנה: "תנו רבנן: אין מעברין את השנה אלא אם כן היתה צריכה מפני הדרכים ומפני הגשרים".

⁴ אם לא הספיקו לפני החג לתקן את הדרכים מותר לתקן אותם גם בחול המועד, כאמור במשנה במועד קטן א, א: "מתקנין (=בחוה"מ) את הדרכים ואת הרחובות ואת מקוות המים, ועושין כל צרכי הרבים". כך נפסק להלכה גם: רמב"ם הל' יום טוב ז, י; שולחן ערוך אורח חיים סי' תקמד, א.

הרמב"ם השתמש בלשון ייחודית, על מנת להבהיר הלכה זו: "וכן מושחין בין כל עיר ועיר".
הראב"ד העיר ושינה:

וכן מושחין בין כל עיר ועיר. אמר אברהם: וכן משוין.

הכסף משנה מעיר שדברי הראב"ד לא ברורים, אך במגדל עוז כותב שהראב"ד איננו משיג על הרמב"ם אלא מבאר כונתו. מה כוונת הראב"ד?⁵

הרב יעקב עטלינגר, ערוך לנר מכות ט ע"ב מסביר שכונת הראב"ד לומר שאין מספיק שהמרחק בין הערים יהיה שווה בקו אווירי, משום ש: "על ידי עקמומיות וסיבוב הדרך, נעשה האחד רחוק יותר והאחד קרוב יותר. בזה הוי המצוה שיכין הדרך עד שיהיו משולשין לגמרי כל אחד לא רחוק ולא קרוב יותר מחבירו. וזהו ושלשת שיהיו משולשין שיהא מדרום, פירוש זה יעשה ע"י שישווה הדרך". יש להסיר מכשולים ולחשב את נוחות הדרכים בצורה כזו שהמרחק ההליכה בין הערים יהיה שווה.

ב. הדאגה לתקינות הדרכים באחריות בית הדין, ובביצוע השלטונות

החובה המוטלת על בית דין להכשיר את הדרכים לערי המקלט לטובת הרוצחים בשגגה, היא יישום המצוה בתורה להכין ערי מקלט. כך הגדיר הרמב"ם בספר המצוות מצות עשה קפב (ובעקבותיו גם ספר החינוך במצוה תקכ) את המצוה להכין ערי מקלט בארץ:

שצונו להבדיל שש ערי מקלט, כדי שיהיו מוכנות למכה נפש בשגגה, ושיתוקן הדרך אליהם, ויישירו אותה ולא יעזבו בה מה שימנע הבורח מלרוץ, והוא אמרו יתעלה "תכין לך הדרך ושלשת את גבול ארצך".

אם בית הדין לא מילא חובתו זו, הם מתחייבים בדיני נפשות. בגמ' במועד קטן ה ע"א מובאת ברייתא נוספת, העוסקת באחריות בית הדין להכין את הדרכים לערי המקלט:

יוצאין לקוץ את הדרכים ולתקן את הרחובות ואת האיסטראות ולמוד את המקואות...ומנין שאם לא יצאו ועשו כל אילו, שכל דמים שנשפכו שם, מעלה עליהם הכתוב כאילו הם שפכו? תלמוד לומר: "והיה עליך דמים" (דברים יט, י).

במדרש תנאים (דברים יט, י) הדרשה היא על תחילתו של הפסוק: "ולא ישפך דם נקי- להזהיר בית דין על כך". הפסוק הוא מפרשת ערי מקלט. ומכאן, שהאחריות הציבורית של בית הדין לתקינותם של הדרכים לטובת הרוצחים בשגגה, היא גבוהה ומחייבת מאד.

מהסוגיה במועד קטן שם, יש ללמוד שבאופן כללי על בית הדין מוטל לוודא שעל הדרכים להיות תקינות. כאמור הפסוק המובא שם הוא מפרשת ערי מקלט. רבנו חננאל (שם, דבריו מובאים גם בתוס' שם בד"ה והיה), מוסיף פסוק מפרשת מעקה:

"שנאמר 'ועשית מעקה לגגד' וגו' (דברים כב, ח), וכתוב: 'והיה עליך דמים' (דברים יט, י)".

במסורת הש"ס שם מעיר שאין ללמוד דבר מפרשת מעקה. אך יש להסביר שהפס' מפרשת מעקה, בו נדרש להסיר את המכשול והתקלה מהבית האישי הפרטי, יכול ללמד על כך שיש חובה להסיר מכשול או תקלה ציבורית, וכשם שהגמ' בכתובות מא ע"ב לומדת מפסוק אחר בפרשת מעקה: "ולא תשים דמים בביתך" (דברים כב, ח) על חובת הסרת מכשולים אחרים בתוך הבית, ולאו דוקא מעקה, כמו הסרת סולם רעוע, כלב רע, וכד'. לגירסת רבנו חננאל, הפסוק מפרשת ערי מקלט, 'תכין לך הדרך' (דברים יט, ג), מורה רק על הכשרת הדרך, והפיכתה לדרך הקצרה והמהירה ביותר לעיר

⁵ הסברים אחרים לדברי הראב"ד, ראה בבירור הלכה, מכות ט ע"ב ציון כ.

המקלט, אך הוא לא מלמד על חובת תיקון הפגעים והנזקים, והסרת המכשולים. את זה ניתן ללמוד מהפסוק בפרשת מעקה.

על מחויבות המנהיגות הדתית לתקינות הדרכים ניתן ללמוד גם מפרשת עגלה ערופה. כשנמצא חלל ולא נודע מי הכהו, מביאים הזקנים עגלה ערופה. לאחר עריפת העגלה אומרים הזקנים: "ידינו לא שפכו את הדם ועינינו לא ראו" (דברים כא, ז). ובמשנה בסוטה מה ע"ב נאמר: "וכי על דעתנו עלתה שזקני בית דין שופכי דמים? אלא שלא בא לידינו ופטרנוהו בלא מזון והנחנוהו בלא לוייה". הרמב"ם במורה נבוכים ג, מ, מבאר שזקני בית דין לא מתוודים רק על כך שהם לא דאגו למזון ולליווי, אלא "שהם מעידים את ה' שהם לא נתרשלו בתיקון הדרכים ושמירתם, וליווי כל עובר אורח".

גם הרמב"ם קושר את חובת בית הדין לדאוג לשלמותם של הדרכים, לאמור בתורה במצות מעקה: "כי תבנה בית חדש ועשית מעקה לגגך ולא תשים דמים בביתך כי יפל הנפל ממנו" (דברים כב, ח). הרמב"ם בספר המצוות לא תעשה מצוה רחצ, הרחיב זאת גם על הדרכים, עליהם ממונים הרשויות הציבוריות:

שהזהירנו מהניח המוקשים והמכשולות בארצותינו ובבתינו כדי שלא ימותו בהם בני אדם. והוא אמרו יתעלה "ולא תשים דמים בביתך".⁶

כך כתב בעקבותיו גם בספר החינוך מצוה תקמז, והוסיף עוד, שיש לעשות כן לא רק מחשש שמא אנשים יפלו ויהרגו, אלא גם כדי שלא יזקו בהם בני אדם. הרמב"ם בהלכות רוצח יא, ד פירט והרחיב:

אחד הגג ואחד כל דבר שיש בו סכנה וראוי שיכשל בו אדם וימות, כגון שהיתה לו באר או בור בחצירו בין שיש בהן מים בין שאין בהן מים, חייב לעשות להן חוליה גבוהה עשרה טפחים או לעשות לה כסוי כדי שלא יפול בה אדם וימות. וכן כל מכשול שיש בו סכנת נפשות מצות עשה להסירו ולהשמר ממנו ולהזהר בדבר יפה יפה שנאמר: "השמר לך ושמור נפשך" (דברים ד, ט), ואם לא הסיר, והניח המכשולות המביאין לידי סכנה, ביטל מצות עשה ועבר על לא תשים דמים.

בגמ' בכתובות קיב ע"א מסופר על ר' חנינא שהיה "מתקן מתקליה", ומבאר שם רש"י: "משוה ומתקן מכשולי העיר מחמת חיבת הארץ שהיתה חביבה עליו, ומחזר שלא יצא שם רע על הדרכים". מרש"י משמע שהיה עושה כן מפני חיבת הארץ, ואילו הרמב"ם והחינוך כתבו שיש לעשות כן ע"פ הוראת הפסוק: "לא תשים דמים בביתך". יתכן שר' חנינא עשה כן כאדם פרטי, וכאמור מפני חביבות הארץ, ואילו מנהיגי הציבור - בית הדין, אחראים שלא יהיה מכשול בכל הארץ. אכן, חז"ל שבחו אנשים פרטיים שדואגים לטובת הרבים. על הפסוק: "ושם דרך אראנו בישע אלוקים" (תהילים נ, כג), נדרש בויקרא רבה (וילנא) ט, ב, על אותם שעושים מעבר לנדרש לטובת הרבים, ואחת הדרשות היא: "ושם דרך" - אלו מסלקי דרכים.

לאור המקורות שהובאו עד כאן, האם אמנם הצפיה מבית הדין, שהם יהיו אלה שאכן יבצעו את פעולות הפיתוח והסלילה, התיקונים והשיפוצים של הדרכים? האם זקני החכמים שבדור, חברי בית הדין, צריכים לשמש גם כחברה הלאומית לבטיחות בדרכים (מע"צ - מועצה ציבורית, היה שמה הקודם של החברה הלאומית לבטיחות בדרכים)? מה תפקיד המערכת השלטונית בענין זה? בגמ' בבבא קמא קיג ע"ב נאמר:

⁶ דברים דומים כותב גם בערוך השולחן חושן משפט סימן תכז, ד: "אם יש חשש נפילה (ברשות הרבים), יתקנוה בני רשות הרבים או ממוני העיר". ראה גם: הרב ירוחם פישל פערלא, ספר המצוות לרס"ג, לאוין, מצוה נה ד"ה ואמנם.

אמר שמואל: דינא דמלכותא דינא. אמר רבא: תדע, דקטלי דיקלי וגשרי גשירי ועברין עליהו.

הלכה זו נפסקה ברמב"ם בהל' גזילה ואבידה ה', יז ובשולחן ערוך חו"מ סי' שסט, ב: מלך שכרת אילנות של בעלי בתים, ועשה מהם גשר, מותר לעבור עליו, וכן אם הרס בתים ועשה דרך או חומה, מותר ליהנות בה, וכן כל כיוצא בזה שדין המלך דין. הלכה זו מלמדת, שמותר להינות מדרך או מגשר שנבנה ע"י השלטונות, אך ניתן גם ללמוד מכך שההיתר נובע מכך שזהו גם תפקיד השלטונות לסלול דרכים ולבנות גשרים לצרכי הציבור. כך למד בשו"ת הרשב"א ב סי' שנו:

דינא דמלכותא מורה על דברים שהם מחוקי המלכים לעשות כן בארצם לקוץ אילנות לסכור נהרות ולעשות גשרים.⁷

כך גם כותב בספר התרומות שער מו ח אות ה:

לא נאמר דינא דמלכותא דינא כי אם בדברים שהם עסקי המלך כגון עניני הדרכים והנכסים והטסקאות שלו. עיקר דינא דמלכותא דינא לא נאמר אלא בעניני הדרכים שהן של מלך.

המושג "דינא דמלכותא דינא" חל גם על מלכים מאומות העולם (כדברי הרמב"ם בהל' גזילה ואבידה ה, יא; שו"ע חו"מ סי' שסט, ה), ואכן גם אצל אומות העולם מצינו שענינה של מלכות הוא לעסוק בתיקון הדרכים. בגמ' בשבת לג ע"ב משבח ר' יהודה את הרומאים שתקנו שוקים, תקנו גשרים ותקנו מרחצאות. אמנם רשב"י שם מסביר שהם עשו כן לצורך עצמן- שוקים להושיב בהם זונות, מרחצאות לעדן בהם את עצמם, וגשרים ליטול מהם מכס. בהמשך הסוגיה שם מסופר שכרשב"י יצא מהמערה בפעם השניה הוא תיקן דרך שהיה בה ספק טומאה לכהנים והם נאלצו להקיפה. הוא למד מהאמור על יעקב אבינו עליו נאמר בהגיעו לשכם: 'ויחן את פני העיר' (בראשית לג, יח)- רב אמר מטבע תיקן להם, ושמואל אמר שוקים תיקן להם, ור' יוחנן אמר מרחצאות תיקן להם. הראי"ה קוק באגרות הראיה ג עמ' ו-ז הסביר:

יעקב תיקן מטבע שוקים ומרחצאות בשכם דוקא, שצפה ברוח הקודש שהוא מקום המוכן לפורענות של חלוקת מלכות בית דוד, ויסוד מאסן במלכות בית דוד הוא האמור במדרש (ילקו"ש א, ח) שהוא משלושת החטאים שצריכים להתקן, שנאמר ואחר ישובו, הוא מפני שנחסרה האמונה, שמלך עוסק בתורה ובחכמה כדוד ושלמה יוכל לעסוק יפה בעסקי העולם של הנהגת המלכות, ובא יעקב איש תם יושב אהלים ונתן סימן... והוא הדין רשב"י.⁸

⁷ דברים דומים כתב בשו"ת הרשב"א א סי' תרלז, ב סי' קלד, ה סי' קצח, ו סי' רנד שם עוסק בסמכויות מנהיגי הקהל כשיש להם הכרה מטעם המלך. כך כתבו גם בשו"ת התשב"ץ א סי' קנח, בשו"ת מהר"ם מרוטנברג ד סי' קטז, בשו"ת אבקת רוכל סי' ו, בשו"ת חתם סופר אה"ע א סי' קכו ועוד. כמובן שאין צורך שיהיה זה דוקא מלך אלא גם שר או דוכס ומושל בעירו. כך כותב בשו"ת מהרי"ק סי' קצד; בשו"ת בנימין זאב סי' רצד ובסי' תד; בשו"ת מור ואהלות חו"מ סי' יב; בשו"ת ציץ אליעזר טז סי' מט, בכנסת הגדולה מהדו"ב חו"מ סי' שסט הגה"ט י.

⁸ בביאור דברי הגמ' שם, עין בדברי הראי"ה קוק, עין איה שבת א, עמ' 202, 209-210.

בגמ' בעבודה זרה ב ע"ב משתבחים הרומאים בפני הקב"ה שהם תקנו שוקים ומרחצאות והפרסים משתבחים בכך שהם בנו גשרים לטובת ישראל והם אף רוצים שכר על כך. התוס' בעבודה זרה שם בד"ה הרבה, משהו בין הגמרות, ומסביר שהפרסים היו טובים יותר בבניית גשרים.⁹

מסיכום ביניים של דברינו עד כאן, נמצא שגם על בית הדין וגם על המלך – המנהיגות השלטונית, מוטלת האחריות לסלול ולתקן את הדרכים. בית הדין מתקן את הדרכים לעולי הרגלים, ולרוצחים בשגגה לערי המקלט, והמלך מתקן דרכים בשעת מלחמה, ולצרכי תעבורה. קשה להניח שהיו שתי רשויות שהיו סוללות כבישים ודרכים ובונות גשרים, ומה גם שנראה יותר שתפקיד זה מוטל על ההנהגה השלטונית שעוסקת ודואגת לרווחת התושבים בתחומים החומריים.

אמנם בפירוש ר"ש בן היתום למועד קטן ה ע"א חיבר בין חובת שתי הרשויות:

ומנין שאם לא יצאו **שלוחי בית דין** ועושים כל אילו שאמרנו, שמעלה עליהם הכתוב, כאילו

שפכו דמים, שלא חסו בצער הרבים? תלמוד לומר והיה עליך דמים. **אתה המלך או ראש**

הגלות שיש בידך לעשות.

מחד מוטלת האחריות על שלוחי בית דין ומאידך על המלך או ראש הגלות שאף הוא דמות שלטונית.¹⁰

נראה להציע דרך אחרת באשר לחלוקת האחריות בין בית הדין לבין המנהיגות השלטונית. תפקידיו של מלך או כל מנהיגות שלטונית אחרת, הם לעסוק בתחומים הנוגעים לחייהם של החברה והציבור - בטחון, כלכלה, רווחה, ועוד: "ולכן ציוה השי"ת לצורך ישובו של עולם במינוי מלך... ושהוא לצורך קיבוץ מדיני, נמצא שמינוי מלך שווה בישראל וביתר אומות שצרכים סידור מדיני" (דרשות הר"ן דרשה יא). כל אלה הם אמצעים חיוניים ונצרכים לקיומה של האומה, כשמטרת העל של מנהיגות שלטונית היא ש: "בכל יהיו מעשיו לשם שמים, ותהיה מחשבתו ומגמתו להרים דת האמת ולמלאות העולם צדק" (רמב"ם הל' מלכים ד, י). בית הדין - סנהדרין מופקדים על חיי הרוח, על קיום התורה בישראל ושמירת המצוות. "בית דין הגדול שבירושלים הם עיקר תורה שבעל פה, והם עמוד ההוראה ומהם חוק ומשפט יוצא לכל ישראל... הרי הוא אומר על פי התורה אשר יורוך אלו הגזרות והתקנות והמנהגות שיורו בהם לרבים כדי לחזק הדת ולתקן העולם". מטרת העל היא: "שידבק השפע האלוקי בנו, ומפני זה היה ראש השופטים ומבחרם עומד במקום בו היה נראה בו השפע האלוקי, והוא ענין עמוד אנשי כנסת הגדולה בלשכת הגזית". (דרשות הר"ן שם).

מכח הבחנה זו נגזרת חלוקת האחריות בין המנהיגות השלטונית - המלך, לבין בית הדין. המנהיגות השלטונית היא זו שסוללת, בונה ומתקנת דרכים גשרים וכל מה שצריך לצרכי הציבור ובמיוחד בשעת מלחמה או כהכנה לה, ובמסגרת הבטחון השוטף. המנהיגות הדתית אמורה לפקח או אף לדאוג לכך שיהיו גם דרכים לצרכים, שהם לא נוגעים ישירות לאחריותו של המלך, אלא צרכים שלצורך הענין נגזרים 'כצרכים דתיים'. שהרי, אלמלי היתה התורה מצוה לעלות לרגל לא היה צורך

⁹ במשנה בסנהדרין כ ע"ב נאמר: שמלך פורץ לו דרך. בגמ' בבבא קמא ס ע"ב מסופר שכך גם ענו הסנהדרין לדוד כששאל מהו להציל עצמו בממון חברו? והשיבו לו: "אסור להציל עצמו בממון חברו, אבל אתה מלך ומלך פורץ לעשות לו דרך, ואין מוחין בידו". היד רמה ובחידושי הר"ן בסנהדרין שם, וכן בשו"ת הרשב"א ב סי' קלד מבנינים שמלך פורץ דרך גם שלא בשעת מלחמה, ובלבד שייעוד הדרך היא לצרכי הרבים. הגר"א בהערותיו לשולחן ערוך חו"מ סי' שסט ס"ק ח מציין את הגמ' בבבא קמא ס ע"ב כמקור לדברי השולחן ערוך שם שמלך כורת עצים והורס בתים על מנת לסלול דרכים ולבנות גשרים. מכאן שאף הגר"א סובר שדברי המשנה מלך פורץ לו דרך, היא לא רק לצרכי מלחמה, אלא לכל צורך ציבורי אחר.

¹⁰ הרב שלמה גורן, שו"ת משיב מלחמה א עמ' לג-לח, מסביר באופן דומה. לממונים על הציבור יש אחריות ישירה, ולבית הדין אחריות 'על'.

לסלול דרכים מיוחדות לירושלים, וכן אלמלי היתה התורה מצוה על ערי מקלט, לא היה צורך לסלול דרכים מיוחדות אליהם, ועוד ברוחב מיוחד, כפול ברוחב, מדרך רבים רגילה. מאחר שעל המלך מוטל גם כן לדאוג 'להרים את דת האמת ולמלא העולם צדק', הרי שהסלילה ותיקון הדרכים והגשרים היו באחריותו, בעוד שתיקון הדרכים במובן הערכי והדתי, היו בידי בית הדין באמצעות שלוחיהם.¹¹ עליהם לדאוג להכוונת הרוצחים בשילוט מתאים ומדויק, כדי שהסכנה הרובצת עליו מצד גואל הדם תצטמצם.

את חלוקת האחריות בין בית הדין- המנהיגות הדתית, לבין המנהיגות השלטונית, ניתן לראות בדברי ספר החינוך במצוה תקכ, העוסק במצות הכשרת ערי המקלט. ספר החינוך מסיים את דבריו על מצוה זו:

ונוהגת מצוה זו בזמן שישראל שרוים על אדמתן. והיא מן המצוות המוטלות על המלך ועל הצבור כולן.

הדאגה להקמת ערי מקלט והכשרת הדרכים אליהם היא חובת הציבור, כשהמלך כמיצג הציבור הוא זה שבונה וסולל בפועל את הדרכים למטרה זו. תפקיד המנהיגות הדתית להצביע על חובה זו, לוודא שאכן הדרכים מוכשרות ומוכנות, שער המקלט עצמה מסוגלת לקלוט את הרוצחים הבאים לשם, אך הביצוע המעשי הוא ביד המלך.

מדברי הזקנים בעת עריפת העגלה, אנו למדים שהם נטלו על עצמם אחריות על הנעשה בדרכים מבחינה מוסרית במובן זה שאנשים לא יצטרכו ללכת במקומות בהם הם יהיו לבד, ואזי הם יהיו חשופים לסכנה, או באופן כללי שהדרך עצמה היתה מסוכנת. וכשם שמצינו שמחובתו של בית הדין להעמיד שוטרים שיפקחו בימי המועד על הנעשה בדרכים ובמקומות ציבוריים, במה שקשור להתנהגות הולמת מצד הלכות צניעות (קידושין פא ע"א ורמב"ם הל' יום טוב ו, כא ובשו"ע או"ח סי' תקכט, ד).

ג. מאבק בתאונות הדרכים

מה ניתן ללמוד מחובת המנהיגות השלטונית והדתית באשר לתקינות הדרכים, ביחס למלחמה בתאונות הדרכים?

מהחובה המוטלת על בית הדין לדאוג לקבוצה מסויימת וקטנה- רוצחים בשגגה, להכשיר להם את הדרכים, כדי שלא יפגעו מגואל הדם, הסיק הרב שמואל וואזנר, בשו"ת שבט הלוי חלק י סימן רצא, באשר למחויבות ראשי הציבור לתקינותם של הדרכים. כך כתב במכתב לקבוצת אנשים שיזמה תיקוני בטיחות בשל תאונות דרכים:

ואשר כתב שעשיתם תקנות גדולות בסביבה שלכם למנוע הסכנה בדרכים ע"י התאונות שגורמים שפיכת דמים הרבה ונספו גדולים וטובים, יש לשבח אתכם על כך ולחזק ידכם, ושכל בית דין בעירו עם מנהיגי הצבור חייבים לעשות למנוע נזקין מהתושבים.

...ובא וראה לשון הרמב"ם פ"ח מרוצחים ה"ה: "וחייבים בית דין לכוין הדרכים לערי מקלט ולתקן אותם ולהרחיבן, ומסירין מהם כל מכשול וכל תקלה ואין מניחין בדרך לא תל ולא גיא וכו' ודרך ערי מקלט ל"ב אמות רוחב", ואעפ"י שזה דין מיוחד לרוצחים מדין תכין

¹¹ המונח 'תיקון' יכול לשמש במובן פיזי או ערכי. כמו שמצינו בסוכה נא ע"ב בשמחת בית השואבה 'ותיקון גדול היו עושים שם'. שם ניתן לפרש תיקון במובן הפיזי- בנית הגזוזטראות בהם תעמודנה הנשים בשמחת בית השואבה, או 'תיקון גדול' במובן הערכי – עצם ההפרדה בין נשים לגברים במקדש בעת שמחת בית השואבה.

לך הדרך. מכל מקום פשוט שממנו לומדים לפי המצב להסיר תקלות מרשות הרבים, ועיין

ב"ק נ ע"ב ובהרבה מקומות דאסור להזיק רשות הרבים שגורם תקלה, (וברמב"ם פ"ב מנזקי ממון, ופ"ג הכ"ב והכ"ג וכ"ד בזה), וממילא נשמע דמצוה להסיר מכשול הרבים בכזה. ועיין כתובות קי"ב ע"א, ר' חנינא מתקן מתקליה, ופרש"י: משה ומתקן מכשולי העיר מחמת חיבת הארץ שהיתה חביבה עליו ומחזר שלא יצא שם רע על הדרכים. וקל וחומר להסיר סכנה שבתקופה שלנו שאורבים יום יום בדרכים בעונותינו הרבים.

העיקרון העולה מדבריו הוא שדרך משתמשים בה בקביעות, על אף שמדובר בקבוצת אנשים מסויימת, מוטל על ראשי הציבור לדאוג לתקינותם של הדרכים.

בימינו, נראה שחובת סלילת הכבישים, הגשרים והמחלפים, בניית מסילות, תיקונים והרחבתם, שימת שילוט ותמרור, תאורה מתאימה, וכל הקשור לתקינותם הפיזית, מוטל על המנהיגות השלטונית. הדרישה והתביעה הדתית המוסרית לביצועם של כל אלה מוטלת על בית הדין-המנהיגות הדתית. בית דין יכול להיות ברמה המקומית- בית דין אזורי, רבנות מקומית וכד' או אף ברמה הארצית. תפקידם לוודא שנעשה המקסימום האפשרי, שבדרך זו לא תהיה סכנה להולכים בה. לא סכנה פיזית ולא סכנה רוחנית. מכאן אולי יש להסיק שחובת 'תיקון הדרכים' המוטלת על בתי הדין הרבניים, במובן הערכי מוסרי וחינוכי זהו לא רק באשר לפיקוח והדאגה לתקינותם הפיזית, אלא אף לתיקון הדרכים על ידי המשתמשים בדרכים הנהגים והולכי הרגל. עליהם לוודא שאכן כללי הנהיגה והזהירות נלמדים כראוי, וישנה מודעות לצווים והנחיות שהתורה מלמדת אותנו בעת הליכה בדרך, שהרי הדרכים בחזקת סכנה הם. להורות על חוק ומשפט בישראל, על הדברים שהם תיקון העולם, כולל בתוכו גם כן תיקון הנהגות המשתמשים בדרך. 'ונשמרתם מאד לנפשותיכם' (דברים ד, טו), סבלנות, איפוק, דברים שבין אדם לחברו ועוד.

המנהיגות הציבורית, השלטונית והדתית, היא זו שאחראית על תיקון הדרכים, ועל תקנתם של ההולכים והנוסעים בהם, אך כאמור, החובה הבסיסית מוטלת על הציבור כולו, ועל כל אחד ואחד כפרט. המנהיגות הציבורית ממלאת את תפקידה כמייצגת את החברה כולה בענין זה, אך היא לא משמשת תחליף למחויבות האישית של כל אחד.

ד. הנגשת דרכים לאוכלוסיות עם צרכים מיוחדים

במספר מדינות בעולם, וכן במדינת ישראל, ישנה ערות ושימת לב גדולה יותר, לפיתוח דרכי נגישות לנכים. בעבר יכולת הניידות של נכים ובעלי מוגבלויות ברשות הרבים היתה פחותה. כיום, בשל מכשור מתפתח, עגלות נכים ממונעות, קלנועיות, כלי רכב מיוחדים המתאימים לנכים ועוד, יכולת הניידות גבוהה יותר. הם יוצאים יותר מבעבר ללמוד, לעבוד, לבלות, והחברה הבריאה מעודדת ותומכת בהם בשינויים אילו. במקומות ציבוריים רבים מותקנים מעליות, מעלונים בחדרי מדרגות במקומות בהם אין מעליות, כבש לצד מדרגות, ועוד, על מנת לאפשר למשתמשים בכסא גלגלים ואמצעי עזר אחרים לנוע ולהסתובב במקומות אילו. קיימת דרישה לאפשר מדי פעם רכבות ואוטובוסים ייחודיים המותאמים לנכים, בתי ספר מסוימים בכל עיר שיהיו נגישים, קלפיות ביום בחירות, ועוד, ואף על שולחן הכנסת מונחות הצעות חוק תואמות.

האם ועד כמה מוטל על הציבור ונציגיו להשקיע כסף בפיתוח ובשכלול דרכים נגישות, מבחינה הלכתית?

אין מקום כלל להשוות נכים ובעלי מוגבלויות, לרוצחים בשגה ח"ו. אדרבה, מדובר באנשים חיוביים שעם זאת שיש להם מוגבלויות ונכויות, הם יכולים להיות שותפים, לתרום להוסיף המון

לחברה כולה. מסוגית רוצח בשגגה יש ללמוד שיש למלא דרישות ייחודיות לקבוצה המשתמשת בדרכים ויש כמובן לעשות זאת בצורה מושכלת ועניינית ובהתאם לצרכים מוגדרים ונקודתיים, מבלי לקבוע סדרי עדיפויות, ולהיכנס לפרטי פרטים עד כמה והיכן צריך להשקיע.

יש לקחת בחשבון גם שרשות הרבים הציבורית שלנו משתנית, ויש חובה על מנהיגי הציבור לאפשר להם להתנייד ממקום למקום בנוחות וללא כל תקלה ומכשול. זאת יש ללמוד ממצות מעקה, שהחיוב בה יכול להשתנות בהתאם לשימוש בבית.

יש בתים שפטורים ממעקה, ובגמ' בסוכה ג ע"א נאמר שבית שאין בו ארבע אמות על ארבע אמות, פטור מן המעקה.¹² מדוע? החזון איש (ליקוטים לחושן משפט סי' יח) מסביר שלא כל גג הוא מכשול. לפיו, ההנחה היא שבית מגורים מינימאלי הוא בית שיש ששטחו הוא ארבע על ארבע אמות (- כשני מטרים על שני מטרים), וחללו עשרה טפחים (-קרוב למטר). בבית כזה מאחר שגרים בו, עולים גם על גגו, ועל כן יש להניח מעקה, כדי שלא יפלו ממנו. אמנם אין איסור לעלות לגג ללא המעקה, אלא שעל הבעלים לשים מעקה. מי שעולה באקראי לגג, או על מנת לתקן דבר מה בודאי נזהר ונשמר, וכפי שאכן כתוב על בעלי מלאכה: "ואליו הוא נשא את נפשו" (דברים כד, טו), מפני מה עלה זה כבש ונתלה באילן ומסר את עצמו למיתה" (בבא מציעא קיב ע"א)¹³

מדבריו ניתן להבין, שהקביעה אם לבנות מעקה בגג בית או לא, תלויה בעצם באופי השימוש בגג. אם רבים יעלו לגג של בית ששטחו פחות מארבע על ארבע אמות, יש לבנות עליו מעקה, ולחילופין גם בבית רב מקומות, אם לא נהוג לעלות לגג אזי אין לבנות מעקה. מכאן ניתן גם להסיק, שאם נורמת ההתנהגות תשתנה, ואנשים ירבו לעלות על גג מבנה שלא היו רגילים בעבר לעלות עליו, אזי יהיו חייבים להניח מעקה.

כך גם באשר לדרכים ציבוריות. ישנן דרכים שיש בהם סכנה, ואכן בהם לא נהוג ללכת ולטייל. ממילא לא מוטל על מנהיגי הציבור לבנות מעקה על כל צוק, או פסגת הר. אך אם התנהלותם של הרבים תשתנה, ואנשים רבים יחלו לטייל ולהסתובב באותם מקומות, יהיה מוטל על הרשויות ליצור תנאים מתאימים שהמטיילים יוכלו להסתובב שם ללא חשש מנפילה או כל מכשול אחר. בהקבלה לימינו, רשות הרבים הציבורית שלנו משתנית. יש להתאים גם את המחויבות ההלכתית, ולמנוע מהם מכשולים. המשתמשים בדרכים הם רבים ושונים, וישנה מחויבות הלכתית לדאוג לאותם שמתקשים להתנייד ממקום למקום כשותפים קבועים ברשות הרבים.

מאמרי הרחבה

הרב נחום רבינוביץ', "דיני תעבורה בראי ההלכה", ובלכתך בדרך (עורך: שי וינר), נוה צוף תשס"ג, עמ' 109-99
 הרב יהודה זולדן, "תיקון הדרכים באחריות מי?", ובלכתך בדרך (עורך: שי וינר), נוה צוף תשס"ג, עמ' 122-110; (הנ"ל, מלכות יהודה וישראל, מרכז שפירא תשס"ב, עמ' 267-259).
 הרב יהודה זולדן, "חובת הציבור לבטיחות הדרכים ולהנגשתן לנכים ובעלי מוגבלויות", שבות יהודה וישראל, (ירושלים תשס"ז), עמ' 402-387.

¹² כך פסק הרמב"ם בהל' רוצח יא, א.

¹³ ראה במשנה ברורה סי' תקמ בביאור הלכה שכתב גם כן כך, וכן בשו"ע הרב שם סעיף א. זאת בניגוד למהר"ם שיק, על תרי"ג מצוות מצוה תקמז, שחייבים להניח מעקה גם אם לא משתמשים בגג כלל.